

УДК 94(477.74)“1837-1914”

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.312>

*Наталія Діанова, Ірина Артюх**

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ЗАКЛАДІВ ДУХОВНОЇ ТА ЦЕРКОВНОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ У ХІХ СТ.

Анотація: У статті досліджено особливості становлення мережі закладів духовної та церковної освіти в Одесі, яка у 1837 р. стала кафедральним містом Херсонсько-Таврійської єпархії. Проаналізовано особливості розбудови духовної освіти в місті: духовної семінарії, єпархіального училища для дівчаток із родин духовного звання та духовних училищ; зазначено роль архієпископа Гавриїла (Розанова) у реалізації цього процесу. Розглянуто формування закладів початкової церковної освіти в місті та труднощі, що були з цим пов'язані. З'ясовано внесок єпархіальних архієреїв і духовенства у розвиток церковнопарафіяльних шкіл; розкрито їх значення та місце у системі освіти.

Ключові слова: Одеса, Херсонсько-Таврійська єпархія, духовенство, освіта, семінарія, духовні училища, церковнопарафіяльні школи

Вступ. У 1830-ті роки в Одесі значно активізувався процес формування закладів духовної освіти. Цьому сприяла активна позиція єпархіальних архієреїв. Підтвердженням є діяльність першого Херсонсько-Таврійського архієпископа Гавриїла (Розанова), наслідком клопотання якого стало відкриття в Одесі Херсонської духовної семінарії, повітового та парафіяльного училищ (1838) і дівочого училища при Архангело-Михайлівському монастирі (1844). У цей час починають з'являтися й перші заклади початкової освіти при церквах і монастирях, які отримали тенденцію до зростання чисельності у другій половині ХІХ ст., що певною мірою було зумовлено державною політикою стосовно цієї проблеми. Попри уніфікацію духовної та церковної освіти в межах Російської імперії, у відповідних закладах Одеси мали місце певні особливості, які відрізняли їх від аналогічних закладів в інших єпархіях.

Мета статті полягає у вивченні формування духовних і церковних закладів освіти в Одесі упродовж 1837-1814 рр. та розгляді внеску у цей процес вищого православного духовенства. Основні завдання полягають у з'ясуванні особливостей заснування та розвитку закладів духовної освіти та започаткування мережі церковних шкіл.

Огляд літератури. Історіографія вказаної тематики не відрізняється особливим розмаїттям. Відповідно до проблемно-хронологічного методу дослідження можна умовно виділити два періоди у процесі формування історіографії зазначеної проблеми. Перший з них охоплює ХІХ ст. – 1920-ті роки, а другий – кінець 1980-х років – початок ХХІ ст. При

* Діанова Наталія Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>; e-mail: ndianova777@ukr.net

Артюх Ірина Миколаївна – аспірантка Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8219-3522>; e-mail: belik_ira85@ukr.net

цьому дозволимо собі не виділяти період з кінця 1920-х до кінця 1980-х років, так як це роки радянської влади, ідеологія якої не дозволяла об'єктивно досліджувати проблеми церковної історії. Тож у представленій публікації ця література не використовується.

Серед представників першого періоду варто виділити Ф. Лялікова, який торкався зазначеної теми, розглядаючи загальний стан освіти у південному краї першої половини XIX ст.¹ Найбільш інформативним для вивчення історії Херсонської духовної семінарії є дослідження протоієрея І. Стрельбицького, яке базується на документальних матеріалах².

Серед сучасників, які у своїх працях розглядали розвиток духовної та церковної освіти у контексті дослідження Російської православної церкви на півдні України та розвитку Херсонської єпархії, варто виділити І. Лимана³, О. Тригуба⁴ та О. Федорчук⁵. Безпосередньою заслугою авторів є введення до наукового обігу значної кількості архівних документів із зазначеної тематики. Окремі аспекти проблеми мають місце у роботах Н. Діанової⁶. У 2014 р. В. Перерва видав монографію, де на основі досить потужної джерельної бази дослідив становлення та розвиток церковних шкіл в Україні. Автор зробив короткий огляд церковнопарафіяльних шкіл, які діяли в Одесі на 1913 р.⁷

Попри наявність вказаної історіографії, дана проблема комплексно не вивчена, підтвердженням чого є відсутність узагальнюючої монографії. Тож представлена публікація, яка виконана у руслі регіональної історії, є досить актуальною.

Виклад основного матеріалу. Херсонська (з 1871 р. – Одеська) духовна семінарія, яка була відкрита в Одесі у 1838 р., стала першим і єдиним закладом середньої духовної освіти в Херсонсько-Таврійській єпархії. Своєю появою вона завдячує архієпископу Гавриїлу (Розанову), який домігся рішення про її відкриття від Св. Синоду. При семінарії було відкрито повітове та парафіяльне училища. Згідно з указом обер-прокурора Св. Синоду ректором семінарії й одночасно професором богослов'я став архімандрит Порфирій (Успенський), який до цього працював законовчителем у Рішельєвському лицей⁸. На відміну від інших єпархій, семінарія в Одесі стала загальноосвітнім закладом, де мали змогу навчатися не лише діти із родин, що належали до різних станів, але й до різних етносів. Порфирій Успенський писав у своїх спогадах, що він першим приймав до семінарії

¹ Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. Одесса: Гор. Типография, 1848. 29 с.

² Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии (1838-1885). (К материалам для истории семинарии). Ч. I. Одесса: Типо-литография Штаба Округа, 1913. 362 с.

³ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. 488 с.

⁴ Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Миколаївська філія. Миколаїв, 2000. 242 с.

⁵ Федорчук О.О. Православ'я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XX століття): дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2005. 219 с.

⁶ Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.). Одеса: Фенікс, 2012. 319 с.; Діанова Н.М. Діяльність православних архієреїв Херсонської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.). Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2022. 176 с.

⁷ Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): забутий світ. Т. 1: Загальна частина. Біла Церква: вид. Пшонківський, 2014. С. 500-505.

⁸ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии... С. 3-8.

болгарських юнаків⁹. Чисельність семінаристів поступово зростала. Якщо на час відкриття семінарії їх було 159 осіб¹⁰, то на 1913/14 н.р. їх кількість зросла до 330 осіб¹¹.

Характерною особливістю Херсонської семінарії було викладання іноземних мов, насамперед новогрецької, німецької та французької, які з ініціативи Гавриїла (Розанова) викладались іноземцями – носіями відповідної мови¹². Звичайно, що насамперед учні вивчали релігійні дисципліни: Св. Писання, богослов'я, біблійну і церковну історію та низку світських: математику, загальну історію, філософію, єврейську, латинську та російську мови й інші. Освітній процес забезпечували професори – випускники Київської та Московської духовних академій: Михайло Покровський, Георгій Попруженко, Арсеній Лебединцев, Олексій Мухін, Гавриїл Нектаров, Іоан Знаменський та інші. Комплексне вивчення різних предметів, які викладались на високому фаховому рівні, давали можливість семінаристам отримати якісну освіту.

Розбудовою семінарії опікувались усі подальші архієреї, насамперед: Інокентій (Борисов), Димитрій (Муретов), Никанор (Бровкович) і Димитрій (Ковальницький). Вагому роль у роботі духовного закладу відігравала особистість ректора, якого призначали за рекомендацією архієпископа. Проте у перші 30 років діяльності семінарії спостерігалась серйозна кадрова нестабільність, про що свідчить заміна ректора кожні 2-3 роки. Лише у 1868 р. відбулися перші вибори ректора. Ним став професор богослов'я Мартирій Федорович Чемена. За часів його успішного ректорства (1868-1900) семінарія досягла особливого розвитку. Це стало можливим завдяки його високим інтелектуальним і моральним якостям, значному досвіду освітянської роботи, великій працездатності, доброзичливому ставленню до колег і семінаристів, вмінню створити позитивну творчу атмосферу в закладі освіти. Викладацький склад поповнився новими висококваліфікованими кадрами.

Велику увагу приділяв семінарії архієпископ Димитрій (Муретов), який надавав їй значну допомогу. У цей час, згідно з новим статутом семінарії (1867), перші чотири класи прирівнювались до курсу класичної гімназії, тож семінаристи могли без іспитів вступати до університетів. До то ж поновлено всестановий характер семінарії, який був скасований у 1849 р. за рекомендацією Св. Синоду, що було зумовлено перенасиченістю духовними кадрами. Це питання було успішно вирішено. Тож вихованці духовної семінарії могли у подальшому отримати вищу духовну чи світську освіту, стати церковнослужителями чи державними службовцями.

У 1913/14 н.р. в Одеській семінарії працювали 15 викладачів, 14 з яких були кандидатами богослов'я, що забезпечувало високий рівень освіти. Вагому роль у життєдіяльності семінарії відігравала виховна робота, яка належала до компетенції інспектора, трьох його помічників і класних вихователів. Вона була націлена на виховання фізично здорових, всебічно освічених молодих людей, що дотримувались православної

⁹ Порфирий Успенский. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки в 8 т. Т. VIII (часть 1861 – 1885 гг.) / Под ред. П.А. Сырку. Санкт-Петербург: тип. В.Ф. Киришбаума, 1902. С. 522.

¹⁰ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии... С. 10.

¹¹ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1813 год. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1915. С. 70-71.

¹² Серафимов С. Гавриил архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический. Записки Одесского общества истории и древностей. 1863. Т. V. Отд. III. С. 937-939.

моральності та культури. Хоча це не виключало порушень дисципліни серед семінаристів, що проявлялось у дрібному побутовому хуліганстві, проте в цілому Правлінню семінарії вдавалося виконати свою основну задачу¹³.

У 1839 р. архієпископ Гавриїл (Розанов) зініціював будівництво жіночої обителі в Одесі та дівочого училища при ній. Цей проєкт був втілений у життя лише в 1844 р. Єпархіальне училище для навчання та виховання дівчаток-сиріт духовного звання і доньок священнослужителів, засноване при новозбудованому жіночому Архангело-Михайлівському монастирі, стало першим закладом такого типу в Російській імперії. Туди приймалися дівчатка у віці 7-12 років. Їм викладали як церковні дисципліни: Закон Божий, Старий і Новий Завіт, так і світські: російську та слов'янську мови, арифметику, історію, географію, рукоділля, малювання тощо. Гавриїл (Розанов) власноруч написав стислий варіант підручників з граматики, логіки та риторики для вихованок училища, яке він дуже любив¹⁴. У подальшому, коли дівчата досягали 17 років, вони могли стати чорницями, залишившись при монастирі, або вийти заміж за випускників духовної семінарії чи юних церковнослужителів¹⁵. Звертає на себе увагу той факт, що монастир, де діяло училище, був збудований на кошти меценатів, яких налічувалось близько 100 осіб. Вагоме місце серед них посідали таємний радник, православний теолог, перекладач і відомий меценат Олександр Стурдза, його сестра – графиня Роксандра Едлінг і купець 3-ї гільдії І.І. Ростовцев¹⁶.

Через рік після відкриття училища відбулися перші іспити для 50-ти вихованок. Дівчатка продемонстрували значні успіхи в освоєнні освітньої програми. Ця подія знайшла позитивний відгук в одеській пресі, де підкреслювалась безпосередня заслуга Гавриїла (Розанова) в успішній діяльності цього закладу¹⁷.

Училище завжди перебувало у полі зору єпархіального керівництва та високопоставлених осіб. Одним із прикладів може бути візит 3 листопада 1849 р., архієпископа Інокентія (Борисова) у супроводі дружини Одеського градоначальника О.І. Казначеева та княгині Є.К. Воронцової. Вони були задоволені знаннями вихованок, їх успіхами в рукоділлі й у церковному співі. Гостей розчулило виконання дівчатками вітального канта, написаного для відвідувачів за сприяння Гавриїла (Розанова)¹⁸.

У 1850-ті роки відбулася певна реорганізація духовних училищ, яка торкнулася і Херсонської єпархії. Це було зумовлено перенасиченістю духовних кадрів у межах країни, оскільки духовні училища готували набагато більше священнослужителів, ніж було вакансій для їхнього влаштування. Згідно з рішенням Св. Синоду був сформований дорадчий комітет на чолі з архієпископом Інокентієм (Борисовим). Передбачалось запровадження так званої

¹³ Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства... С. 242.

¹⁴ Письма бывшего Херсонского архиепископа Гавриила Розанова к протоиерею Серафиму Антон[овичу] Серафимову. Отд. 2-й: Письма из Твери. *Херсонские епархиальные ведомости* (далі – ХЕВ). *Неофиц. отд.* 1906. № 21. С. 565-566.

¹⁵ *Гавриил*, архієпископ. Историческая записка о женском одесском с девичьем училищем монастыре, читанная при собрании посетителей в день торжественного его открытия 9 мая 1844 года. Одесса: гор. тип., 1844. С. 30-31.

¹⁶ *Гавриил*, архієпископ. Вказ. праця. С. 49-52.

¹⁷ Одесский вестник. 1845. 16 мая.

¹⁸ Письма бывшего Херсонского архиепископа Гавриила Розанова к протоиерею Серафиму Антон[овичу] Серафимову. Отд. 2-й: Письма из Твери. *ХЕВ. Неофиц. отд.* 1906. № 15. С. 380.

«нормальної кількості» вихованців духовних училищ і семінарій, із влаштуванням причетницьких класів і ліквідацією зайвих парафіяльних училищ. У даному випадку йшлося про приєднання парафіяльного училища до повітового¹⁹. Тож в Одесі у другій половині XIX ст. діяло одне духовне училище, де обов'язкові предмети читали шість викладачів із ступенем кандидата богослов'я. Для учнів викладалися Старий Завіт, природознавство, церковна історія, географія, російська, латинська, грецька, старослов'янська мови, музика, чистописання, малювання, гімнастика тощо. Якщо у 1848 р. повітове та парафіяльне училища налічували відповідно 104 і 68 учнів²⁰, то в 1910/11 н.р. кількість учнів у духовному училищі становила 158 осіб, двоє з яких було іноземцями²¹. Тож кількість учнів дещо зменшилась, проте на цей період часу проблема із невідповідністю випускників духовних закладів освіти по відношенню до кількості церковних вакансій була вирішена.

Держава потребувала освіченого духовенства, яке б викладало релігійні дисципліни у світських закладах освіти й організувало роботу початкових церковних училищ і шкіл. Уряд покладав відповідальність за становлення початкової церковної освіти на церковнослужителів без відповідного фінансування. Тож у церковнопарафіяльних школах та училищах, які утворювались при церквах, духовні особи мали працювати у вільний від служби час і вирішувати значну кількість адміністративних питань, які стосувалися приміщення для школи, підручників, вчителів тощо. У цих закладах могли отримати початкову освіту діти з незаможних верств населення, що давало можливість найбільш талановитим у подальшому продовжити навчання й отримати середню, а іноді й вищу освіту. Процес формування таких закладів розпочався з середини 1830-х років, здебільшого на околицях Одеси. У цей час відкривалися парафіяльні однокласні училища для дітей Великого і Малого Фонтана, Дальника, Татарки, Гнилої Балки, Холодної Балки, Бурлачої Балки, Сухого Лиману тощо. Лише згодом вони почали з'являтися й у самому місті. Так у 1838 р. було відкрито парафіяльні Канатне чоловіче, де навчалося 70 хлопчиків і Канатне жіноче училища, де здобували освіту 72 дівчинки. Закономчителем був священник Григорій Никифорович Молдавський, який отримував за свою роботу 300 рублів, що було вдвічі менше від заробітної плати вчителів²². Проте у цей час кількість церковних училищ зростала досить повільно.

Активізація розвитку початкової церковної освіти розпочалася у пореформений період. Цьому сприяла політика уряду стосовно народної освіти, що знайшла своє відображення в «Положенні про початкові народні училища», затвердженому 14 червня 1864 р. Згідно з цим документом були створені губернські училищні ради на чолі з архієпископом, до складу яких входили духовні та світські особи, які мали опікуватися втіленням проєкту «Положення» в життя. Усі початкові школи отримали назву народних училищ. Вони працювали за єдиними програмами, які поєднували православне виховання та ази початкової освіти²³.

¹⁹ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... С. 198.

²⁰ Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования... С. 17.

²¹ Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства... С. 242-243.

²² Справочная книга Одесского учебного округа. Вып. I. Ч. 1. Издание Управления Одесского учебного округа, 1888. С. 37-39.

²³ Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.). Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. С. 8, 9.

Згодом уряд змушений був зробити більш рішучий крок у напрямі розвитку початкової церковної освіти, з якою пов'язувалось зміцнення позиції православ'я. У 1884 р. були затверджені «Правила про церковнопарафіяльні школи», згідно з якими планувалось зростання чисельності церковнопарафіяльних шкіл, які передавались в управління Училищним радам при Св. Синоді. У Херсонській єпархії цю раду очолював архієпископ Никанор (Бровкович). Вона повинна була реалізовувати укази Св. Синоду, які стосувались утворення мережі церковнопарафіяльних шкіл та організації освітнього процесу, тим паче, що питання про державне фінансування відкладалося на майбутнє²⁴.

Згідно «Правил про церковнопарафіяльні школи» створювалися два типи шкіл: церковнопарафіяльні, які були однокласними з дворічним терміном навчання, двокласні, де діти навчалися чотири роки, та школи грамоти, де відбувалось тримісячне навчання. В однокласних школах дітей навчали церковним дисциплінам, а також читанню, письму й азам арифметики. У двокласних діти вивчали ще й історію, арифметику, природничі дисципліни, географію, чистописання та деякі інші предмети²⁵.

Процес утворення церковних закладів початкової освіти в Одесі можна розглянути на прикладі Одеського храму Казанської ікони Божої Матері, що знаходиться на Пересипу, який в офіційних документах того часу здебільшого називали Казанською церквою на Пересипу. Цей храм був побудований на кошти парафіян у 1846 р. Переважну більшість серед них на той час становили колишні козаки, які проживали у тому районі ще з кінця XVIII ст. Церква досить швидко розвивалась і кількість парафіян поступово зростала. У 1861 р. при церкві відкрилися Пересипське чоловіче та Пересипське жіноче парафіяльні училища, де спочатку навчались відповідно 82 хлопчика та 75 дівчаток²⁶.

Згідно з протоколом № 10 Херсонської духовної консисторії від 19 січня 1888 р. при Казанській церкві була відкрита однокласна церковна школа, де діти могли отримати початкову освіту²⁷. У цей час священиком при церкві служив Федір Федорович Чемена (1872-1894), який мав значний досвід не лише пасторської, але й освітнянської роботи. У зв'язку з відсутністю державного фінансування освітній процес при церкві здійснювався за добровільні пожертвування парафіян.

У період 1896-1911 рр. керівництво церковнопарафіяльною школою успішно здійснював настоятель церкви протоієрей Іоанн Олександрович Шрамков, який мав середню духовну освіту та великий досвід церковного служіння.

Другий священик церкви – Микола Михайлович Чередєєв (1900-1913) був законовчителем у народних училищах № 11 і 12 у будинку Тригера на Московській вулиці, які належали до компетенції церкви. Він також мав середню духовну освіту – у 1888 р. закінчив Одеську духовну семінарію²⁸.

На початок XX ст. чисельність парафіян Казанської церкви значно зростає. Якщо в

²⁴ Церковные ведомости, издаваемые при Святиейшем правительствующем Синоде. Еженедельное издание. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1897. С. 303-304.

²⁵ Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918)... С. 139.

²⁶ Справочная книга Одесского учебного округа... С. 42.

²⁷ ХЕВ. 1888. № 5. С. 92.

²⁸ Православная Одесса и Юг Украины: духовные персоналии. 1794-1925 / автор-сост. В.А. Михальченко. Киев: Идательский отдел УПЦ, 2021. С. 584.

1875 р. вона становила 1 005 осіб²⁹, то на 1906 р. – 2 158 осіб. Причому це відбулося за рахунок зростання природного приросту парафіян. У метричних книгах Казанської церкви за 1860 р. зазначено, що народилося 277 осіб, а померло 85 осіб³⁰, а за 1900 р. зареєстровано народження 662-х дітей, і 111 померлих парафіян³¹. Тож не дивно, що у 1906 р. церква опікувалась уже чотирма міськими народними училищами, де навчались 401 хлопчик і 427 дівчаток та однокласною церковною школою, де здобували початкову освіту 52 особи³².

Варто підкреслити, що відсутність фінансування церковних шкіл створювало суттєві проблеми для їх успішної життєдіяльності. Архієпископ Никанор (Бровкович), який вболівав за розвиток освіти та виховання дітей у руслі православної віри, змушений був звертатися до християнського населення міста з проханням про пожертвування для церковнопарафіяльних шкіл³³. Усвідомлюючи необхідність належної фахової підготовки вчителів для закладів церковної освіти, він влітку 1890 р. ініціював проведення в Одесі курсів для підвищення освітнього рівня вчителів з основних предметів. Заняття проводились з 25 червня по 10 серпня. Керівником курсів призначено викладача дидактики Одеської духовної семінарії Гната Котовича. До міста запрошено 40 вчителів (по 5-8 осіб з кожного повіту), витрати яких повністю оплачувались училищною радою Херсонської єпархії. На курсах передбачалося проведення зразкових уроків з церковнослов'янської та російської мов, арифметики та чистописання священиком Є. Іваницьким; з дидактики – викладачем І. Котовичем; по викладанню Закону Божого та церковного статуту – священиком Величковим. Починаючи з третього тижня роботи курсів передбачалась практична робота вчителів із запрошеними для цього дітьми, що мали різний рівень освіти³⁴. Інформація про курси викликала позитивну реакцію серед вчителів. Шість із них звернулися з проханням до єпархіальної училищної ради з проханням про дозвіл взяти участь у роботі курсів за свій рахунок, що свідчить про актуальність і популярність цього заходу³⁵.

Попри достатньо сильну конкуренцію з боку земських шкіл, які мали значно кращі умови для свого розвитку, церковні заклади освіти на кінець XIX ст. посідали досить вагомі позиції у місті. Згідно відомостей про церковні школи в Одеському градоначальстві за 1900 р. у місті діяли дві двокласні церковнопарафіяльні школи, де здобували початкову освіту 235 дітей: 123 хлопчика та 112 дівчаток. На їх річне утримання виділено відповідно 1 298 руб. 80 коп. та 1 618 руб. 16 коп. Крім зазначених, при Одеській духовній семінарії діяла зразкова двокласна церковнопарафіяльна школа, де навчалось 35 учнів. На її утримання виділялось 2 000 руб. У місті було 10 однокласних церковнопарафіяльних шкіл, річне утримання яких становило 742 руб. 76 коп. У цих школах початкову освіту здобували 392 учня: 153 хлопчика та 239 дівчаток. До того ж при єпархіальному жіночому училищі діяла зразкова церковнопарафіяльна школа, де ученицями були 39 дівчаток. У місті

²⁹ Держархів Одеської області (ДАОО). Ф. 37. Оп. 2^а. Спр. 577. Арк. 134.

³⁰ ДАОО. Ф. 37. Оп. 3^а. Спр. 176. Арк. 134.

³¹ ДАОО. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 370. Арк. 184.

³² Справочная книга Херсонской епархии. Одесса, 1906. С. 28-29.

³³ Никанор, арх. Воззвание перед сбором добровольных пожертвований в пользу церковно-приходских школ Херсонской епархии. *Прибавление к ХЕВ*. 1887. № 9. С. 378, 381.

³⁴ Одесский вестник. 1890. 6 (18) июня.

³⁵ Одесский вестник. 1890. 13 (25) июня.

працювали ще й п'ять шкіл грамоти, де навчалось 59 хлопчиків і 38 дівчаток. Річний бюджет цих шкіл склав 264 руб. 33 коп.³⁶

Згідно з підрахунками В. Перерви на 1913 р. кількість двокласних церковнопарафіяльних шкіл в Одесі не змінилась, їх так і залишалось три, кількість однокласних шкіл зросла до 16-ти, а шкіл грамоти зменшилась до однієї³⁷.

Висновки. Утворення Херсонсько-Таврійської єпархії із архієпископською кафедрою в Одесі зумовило заснування закладів духовної освіти у місті. Цьому сприяла активна діяльність архієпископа Гавриїла (Розанова), зусиллями якого були відкриті Херсонська духовна семінарія, училище для навчання та виховання дівчаток-сиріт духовного звання і доньок священнослужителів, повітове та парафіяльне училища. Попри уніфікацію освітнього процесу в Російській імперії відповідно до загальноприйнятих положень, розроблених Св. Синодом, духовна освіта в Одесі мала свою специфіку, що якісно відрізняла її серед інших єпархій. Це стало можливим завдяки активним діям і творчому підходу єпархіального керівництва до вирішення низки освітянських проблем.

Одеське духовенство на чолі з архієреями відіграло провідну роль у створенні мережі церковних закладів освіти. У відкритих при одеських церквах і монастирях училищах і школах отримували початкову освіту та релігійне виховання діти здебільшого із незаможних родин. Незважаючи на усі недоліки та труднощі ці заклади стали важливими центрами початкової освіти, які сприяли підвищенню освітнього й культурного рівня населення та зміцненню православної церкви. Значний час вони були конкурентоспроможними по відношенню до земських шкіл, які мали значно кращі умови для своєї діяльності.

Nataliia Dianova, Iryna Artyukh

Formation of the Network of Spiritual and Church Education Institutions in Odesa in the 19th Century

Abstract: The article examines the peculiarities of the formation of the network of spiritual and church education institutions in Odesa, which became the cathedral city of the Kherson-Tavriya Eparchy in 1837. The peculiarities of the development of spiritual education in the city are analyzed. The specifics of the formation and development of Kherson (since 1871 – Odesa), theological seminary, the eparchial school for girls from religious families and theological schools are revealed and the role of Archbishop Gavriil (Rozanov) in the implementation of this process is indicated. The characteristic differences of the educational process in the theological seminary from similar institutions in others provinces are considered. The role of the first elected rector Martiry Fedorovich Chemena in the successful development of the seminary during 1868-1900 is emphasized. The involvement of highly qualified teachers who were candidates of theology, which ensured a high level of education for seminarians.

³⁶ ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2815. Арк. 188, 196.

³⁷ *Перерва В.С.* Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): забутий світ. Т. 1: Загальна частина. Біла Церква: вид. Пшонківський, 2014. С. 500.

The specifics of the establishment and activity of the Odesa girl's school at the Archangel-Michael Monastery are considered. The formation of primary church education institutions in the city and the problems associated with it were studied. In schools and colleges opened at Odesa churches and monasteries children could receive primary education and religious education aimed at strengthening the position of Orthodoxy. The formation of church educational institutions on the example of the Odesa Church of the Kazan Icon of the Mother of God which is located on Peresyp is traced. The contribution of eparchial bishop and clergy to the development of church education is clarified. The dynamics of the growth of church parish schools during the second half of the 19 – the beginning of the 20 centuries were considered. It is proved that during this period there was an intensification of the development of the church educational institutions, which were competitive in relation to zemstvo' schools, which had better conditions for their activities. The importance of parish schools, their place and role in the education system is revealed.

Keywords: Odesa, Kherson-Tavriya Eparchy, education, seminary, theological schools, parish schools, clergy